

УДК 159.922.73 : 614.876

Максимов М.В.

ДІАГНОСТИКА РІВНЯ РОЗВИТКУ РЕФЛЕКСІЇ У ДІТЕЙ МОЛОДШОГО ШКІЛЬНОГО ВІКУ

Максимов М.В. Діагностика рівня розвитку рефлексії у дітей молодшого шкільного віку. Стаття присвячена вирішенню проблем діагностики рівня розвитку рефлексії у дітей молодшого шкільного віку. Показано, що існуючі методи вивчення рефлексії у дітей стосуються лише усвідомлення своїх дій та їх результатів в ході навчання, переважно у вирішенні математичних задач. Акцент робиться на вивченні рефлексії в пізнавальній сфері. Особистісна рефлексія в цьому залишається поза увагою.

З'ясовано зв'язок між усвідомленням простору своєї життєдіяльності та розвитком рефлексії. Доведено, що в разі високого рівня особистісного розвитку дітей у їх свідомості збалансовано представлено конативний, емоційний та мисленнєвий компонент. Розроблено метод вивчення рівня розвитку рефлексії у її єдності з особистісною зрілістю.

Ключові слова: рефлексія, діти молодшого шкільного віку, особистісна сфера, діагностика.

Максимов Н.В. Диагностика уровня развития рефлексии у детей младшего школьного возраста. Статья посвящена решению проблем диагностики уровня развития рефлексии у детей младшего школьного возраста. Показано, что существующие методы изучения рефлексии у детей касаются только осознания своих действий и их результатов в ходе обучения, преимущественно в решении математических задач. Акцент делается на изучении рефлексии в познавательной сфере. Личностная рефлексия при этом остается без внимания.

Проанализирована связь между осознанием пространства своей жизнедеятельности и развитием рефлексии. Доказано, что в случае высокого уровня личностного развития детей в их сознании сбалансировано представлен конативный, эмоциональный и

мыслительный компоненты. Разработан метод изучения уровня развития рефлексии в ее единстве с личностной зрелостью.

Ключевые слова: рефлексия, дети младшего школьного возраста, личностная сфера, диагностика.

Постановка проблеми. Проблема формування рефлексії у дітей в наш час набирає особливої гостроти. Рання комп'ютеризація призводить до того, що дитина змалечку засвоює зв'язок: натискання кнопки – результат. Це деформує її уявлення про структуру діяльності, гальмує розвиток рефлексії. Потрібні спеціальні прийоми й техніки, що зможуть компенсувати відсутність умов природнього розвитку рефлексивних вмінь. Проте, визначення ефективності цих заходів неможливо без методик, що вимірюють ступінь розвитку рефлексії. Однак на сучасному етапі недостатньо розроблено психологічний інструментарій, який би дозволяв провести повну і достовірну діагностику різних аспектів рефлексивного розвитку молодших школярів. Значущою представляється робота по систематичному і цілеспрямованому створенню методик діагностичного типу, для визначення рівнів розвитку самосвідомості взагалі й рівня рефлексивного розвитку у молодших школярів зокрема.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Найбільш розгорнуто уявлення про зв'язок рефлексії і самосвідомості дано А. Г. Спіркіним, який підкреслює, що самосвідомість тісно пов'язана з рефлексією [5]. Самосвідомість, в єдності із самопізнанням, самоставленням, і самооцінкою, формується на певному рівні розвитку особистості в процесі соціалізації. А. В. Брушлінський також відзначає тісний взаємозв'язок рефлексії з самосвідомістю особистості, зокрема, з такими

феноменами, як каяття, жорстокість, самообман, дискредитація і т. п., які обумовлені тим, яким чином суб'єкт осмислює свої особистісні вибори, здійснюючи той чи інший вчинок по відношенню до іншої людини [2].

В. В. Барцалкіна вважає, що формою самосвідомості або формою усвідомлення себе є специфічний зміст, пов'язаний з характеристиками рефлексивного процесу, через яке суб'єкт усвідомлює себе [1]. Рефлексія розглядається не лише як механізм оцінки та ідеального вибору конкретної дії в ситуації, а як механізм створення моделей поведінки, моделювання способу життєдіяльності. Організація умов для саморозвитку особистості, для підвищення продуктивності навчальної діяльності є прямим завданням педагогічної діяльності в напрямі розвитку особистості.

Проте, на сьогодні акцент робиться на вивченні рефлексії в пізнавальній сфері. Особистісна рефлексія в цьому залишається поза увагою. Як відомо, важливою умовою емпіричного дослідження є адекватний вибір методів і методик вивчення певного феномену. На сьогоднішній день існує значна кількість методів діагностики рефлексивних процесів. Ряд методик орієнтований на діагностику окремих видів і форм рефлексії. Існують методики, спрямовані на діагностику загального рівня рефлексії, що розглядається як єдина системна властивість суб'єкта [1].

Н. Фетіскін, В. Козлов, Г. Мануйлов розробили метод діагностики самооцінки рівня онтогенетичної рефлексії, яка спрямована на вивчення ступеню її розвитку, передбачає здатність суб'єкта до аналізу минулих помилок, успішного і неуспішного досвіду життєдіяльності [6]. В результаті

діагностики респондент може отримати такі результати: повна відсутність рефлексії минулого досвіду, рефлексія зі знаком «-», аналіз минулих помилок, рефлексія зі знаком «+». На нашу думку, вказані методики є сенс використовувати для виявлення рівня рефлексивності (зокрема онтогенетичної) та рівня сформованості рефлексії.

Зазначені вище методики, безсумнівно, є досягненням в області психодіагностики рефлексії, однак існують деякі обмеження при їх використанні, як в дослідницьких цілях, так і в прикладному призначенні, які необхідно відзначити. По-перше, незважаючи на те, що вони дозволяють виявити рівень рефлексивності суб'єкта або переважаючи у нього види рефлексії, проте, вони обмежені у вивченні рефлексії як прояву рефлексивності в діяльності. По-друге, за результатами діагностики представляється складним зробити висновок про діяльність людини, в якій виявляється той чи інший рівень рефлексивності або форма рефлексії. Звідси, в свою чергу, видається складним здійснити прогноз щодо того, який ступінь усвідомлення людиною засобів, причин і наслідків досягнутих нею в конкретній діяльності успіхів або невдач. По-третє, всі зазначені методики призначені для визначення рівня розвитку або різновиду рефлексії у дорослих людей.

Практично всі методики визначення рівня рефлексії у молодших школярів засновані на вивченні їх здатності до класифікації вирішених завдань. Поряд з цим, в ряді досліджень (В. В. Давидов, Р. Атахонов, Л. В. Берцфаї, А. В. Захарова та ін.), що обговорюють особливості розвитку рефлексії в її внутрішньому зв'язку зі складовими навчальної діяльності, підкреслюється зв'язок змістовної рефлексії з контролем,

самоконтролем і оцінкою. П. В. Новіков [4] вважає, що в якості іншого підходу до виявлення сформованості змістовної рефлексії може виступати сформованість вміння здійснення самоконтролю як в ході, так і після вирішення завдань. Автор зазначає, що якщо після успішного вирішення всіх запропонованих завдань учень створює класифікацію за принципом рішення і обґрунтовує таке узагальнення, то це вказує на наявність у нього змістовної рефлексії як компонента теоретичного мислення. Якщо ж успішно вирішивши всі завдання, учень класифікує їх за зовнішніми ознаками і обґрунтовує своє узагальнення, то це свідчить про формальну рефлексію в учнів. Якщо учень не класифікує завдання за якою-небудь ознакою, вважає, що схожих завдань немає, то це свідчить про відсутність у нього рефлексії на спосіб дії. Якщо класифікація завдань не повна, не завершена, то це свідчить, що у випробуваного змістовна рефлексія тільки розвивається.

Всі методики дослідження рефлексії, запропоновані П. В. Новіковим побудовані на основі класифікації завдань після їх вирішення, можуть бути використані і як завдання на визначення наявності аналізу. Оскільки дітей, які правильно вирішили завдання значно більше тих, хто не може правильно їх класифікувати, то це означає, що наявність аналізу не обов'язково свідчить про наявність рефлексії, але наявність рефлексії одночасно стверджує наявність аналізу. Ця обставина дає можливість використовувати ці методики (одного предметного змісту) для дослідження аналізу, планування і рефлексії.

Незважаючи на ряд експериментальних робіт (А. З. Зак, В. С. Гончаров, В. Г. Романко та ін.), в яких досліджувалася можливість рефлексивного розвитку молодших школярів, в

цілому проблема розвитку рефлексії у дітей молодшого шкільного віку залишається актуальною для вікової та педагогічної психології. Стоїть завдання більш чіткого визначення показників самої рефлексії на відміну від аналізу і планування. Як і раніше уявлення про рівні і етапи розвитку самої рефлексії від початку до кінця молодшого шкільного віку є занадто загальними. Одна з можливостей вирішення цього завдання криється в періодичній діагностиці результатів формувальних впливів на розвиток рефлексії школяра.

Отже, для дослідження процесу розвитку рефлексії у дітей необхідно модифікувати, адаптувати та розробити нові методики. Коротка характеристика вказаних вище методик діагностики рівня сформованості рефлексії демонструє різноманітність та варіативність технологій діагностики, їх видів, механізмів, результатів. Серед них, на нашу думку, є значимі та ефективні. Однак на сьогоднішній день, незважаючи на розробленість теоретико-методологічних підходів до психологічного дослідження рефлексії, спеціальних методів, які дозволяють вивчати рефлексію у дітей, серед доступної нам літератури не знайдено.

Мета дослідження: розробити методику, що визначала б місце рефлексії в процесі усвідомлення молодшими школярами своєї діяльності.

Метод визначення ступеню усвідомлення перебігу своєї життєдіяльності співвідноситься з рівнем особистісного розвитку взагалі та рефлексії зокрема. При цьому рефлексія як один з теоретичних конструктів концепції системогенезу визначається нами як процес усвідомлення людиною засобів і способів власної діяльності, причин і наслідків досягнутих нею успіхів і

невдач. Існуючі методи оцінки рефлексії спрямовані на діагностику загальної рефлексивної здатності поза контекстом її можливих проявів, або на діагностику окремих видів рефлексії, що виділяються за різних підстав. Рефлексуючи щодо конкретної діяльності, людина проявляє здатність усвідомлено відтворювати отриманий досвід, опанувувати його, перетворювати його в узагальнений спосіб дії в конкретній проблемній ситуації.

Виклад основного матеріалу і результатів дослідження. Авторська методика отримала назву «Баланс самосвідомості», оскільки дає змогу визначити рівень розвитку рефлексії відповідно до її питомої ваги в процесі усвідомлення людиною своєї діяльності. Це проєктивна методика, а отже її результати позбавлені впливу фактору соціальної бажаності. Методика «Баланс самосвідомості» дозволяє з'ясувати, наскільки збалансовано у свідомості людини представлено конативний, емоційний чи мисленнєвий компонент. Інструкція досліджуваним дуже проста: «Опиши свій вчорашній день». На всі уточнюючі запитання досліджуваних експериментатор відповідав: «Як хочеш». Обробка результатів полягала у застосуванні контент-аналізу: підрахунок слів, що означають дії, думки, почуття.

Інтерпретація отриманих в результаті контент-аналізу даних відбувалась відповідно до цілей і завдань нашого дослідження. На цьому етапі ми виявляли і оцінювали такі характеристики текстового матеріалу, які дозволяють робити висновки про те, що хотів підкреслити або приховати його автор. Насамперед, ми виявляли відсоток поширеності в тексті тем, що стосувались проявів рефлексії.

Контент-аналіз ґрунтувався на вивченні слів, тем і повідомлень, тобто ми зосереджували увагу на змісті повідомлення. Збираючись піддати аналізу вибрані елементи, ми передбачали їх зміст і визначали кожен можливий результат спостереження відповідно до своїх очікувань. Отже, в якості першого кроку при проведенні контент-аналізу ми створили свого роду словник, в якому кожне спостереження отримало визначення і було віднесено до відповідного класу.

Разом з тим, проблема полягала в тому, що необхідно було передбачити не тільки висловлювання, які можуть зустрітися, а й елементи їх контекстуального вживання, а для цього повинна бути розроблена детальна система правил оцінки кожного випадку вживання. Це завдання ми вирішували за допомогою пілотажного етапу дослідження на основі аналізу сукупності повідомлень, що були отримані на матеріалі невеликої вибірки. Надалі ми виявили із всіх типів повідомлень ключові висловлювання, що з найбільшою ймовірністю можуть зустрітися в подальшому, більш повному аналізі.

Разом з тим, слід зазначити, що контент-аналіз не скасовував необхідності звичайного (тобто змістовного) аналізу текстів. Перший доповнював другий, їх поєднання поглиблювало розуміння сенсу тексту. Контент-аналіз дозволяє виявити в тексті те, що вислизає від поверхневого погляду при його традиційному вивченні, але що має важливий психологічний сенс. Принципова відмінність цих методів аналізу полягає в явно вираженій строгості, формалізованості, систематизованості контент-аналізу. Він націлений на вироблення кількісного опису смислового і символічного змісту документа, на фіксацію його об'єктивних ознак і підрахунок

останніх. Тому, контент-аналіз можна назвати «текстуальним кодуванням», так як він передбачає отримання кількісної інформації про вміст тексту на основі кодування.

Для перевірки валідності методики «Баланс самосвідомості» ми виходили з того, що не існує якогось єдиного універсального підходу до визначення валідності. Залежно від того, яку сторону валідності хоче розглянути дослідник, використовуються і різні способи доказу. Іншими словами, поняття валідності включає в себе різні її види, що мають свій особливий сенс. Ми використовували такі експериментальні процедури: визначення конструктивної валідності, метод «відомих» груп та визначення прагматичної валідності.

Оскільки, найчастіше конструктивна валідність методики визначається через її внутрішню узгодженість, ми обрали саме цей варіант валідизації, а не через конвергентну і дискримінантну валідність. Внутрішня узгодженість відображає те, наскільки завдання нашої методики підпорядковано основному напрямку вимірюваного як цілого, орієнтовано на вивчення одного і того ж явища.

Для доказу внутрішньої узгодженості ми використовували контрастні групи, що були сформовані з випробовуваних, які показали найвищі і найнижчі сумарні результати. Виконання методики групою з високими результатами порівнювали з виконанням групою з низькими результатами, і виявили, що перша група справляється із завданнями краще, ніж друга (коефіцієнт достовірності відмінностей за критерієм Вілкоксона-Манна-Уїтні). Отже, методика «Баланс самосвідомості» визнається внутрішньо узгодженою.

Завдяки валідазації методики шляхом застосування ще одної експериментальної процедури, що сприяє накопиченню інформації про конструкт, що діагностується ми впевнились, що підтверджується наша психологічна концепція, покладена в основу методики «Баланс самосвідомості» і ця методика може служити інструментом вимірювання ступеню особистісної зрілості. Йдеться про використання методу «відомих груп». При використанні методу «відомих груп» до участі в психометричному експерименті з перевірки методу запрошуються випробовувані, про яких відомо, до якої групи за зовнішнім критерієм вони відносяться. Зокрема, в нашому дослідженні взяли участь випробовувані, про яких за методикою визначення рівня рефлексивності (В. В. Пономарьова) було встановлено, що одна група має низький показник рівня розвитку рефлексії, а інша – високий. Випробовувані з середніми показниками за цим критерієм в пілотажному дослідженні не брали участь. Коефіцієнт кореляції в даному випадку у нас варіював від 0,72 до 0,89 ($p < 0,05$).

Важливу роль для розуміння того, що методика вимірює, відіграє зіставлення її показників з практичними формами діяльності – прагматична валідність. Якщо теоретична валідність показує чи придатна методика для вимірювання того, для чого вона була створена, тобто має стосунок до сутності самої методики, і є фактично внутрішньою валідністю вимірювального інструменту, то валідність у другому розумінні (яка дієвість, ефективність, практична корисність методики) відноситься не стільки до методики, скільки до мети її використання. Це прагматична валідація. Зважаючи на те, що вище було достатньо інформації про місце рефлексії у

самовідомості, а теоретична валідність була доведена через конструктну валідність, ми звернулися до іншого варіанту валідизації – прагматичної. При прагматичній валідизації суть предмета вимірювання (психологічної властивості) не є основним предметом уваги. Головний акцент зроблено на те, щоб довести, що «щось», вимірюване методикою, має зв'язок з певними областями практики. Що стосується прагматичної валідизації, тобто перевірку методики з точки зору її практичної ефективності, значущості, корисності, нами було доведено, що збалансоване сприйняття свого динамічного простору проявляється в описі певних життєвих ситуацій. Ступінь такої збалансованості є ознакою рівня особистісної зрілості. Ми виходили з того, що для проведення прагматичної валідизації методики, тобто для оцінки її ефективності, дієвості, практичної значущості, зазвичай використовується незалежний зовнішній критерій — показник, що володіє безпосередньою цінністю для певної галузі практики. Таким критерієм були результати застосування аналізу документів та методу експертів. Аналіз документів передбачав з'ясування реальної соціальної ситуації розвитку досліджуваного, його ступінь соціальної адаптованості, соціальний статус, рівень досягнень у провідній діяльності.

Метод експертів передбачав аналогічні завдання. Експертами були шкільний психолог та педагоги (не менше трьох осіб), які викладали в класі, де навчалися досліджувані. Блоки запитань для експертів були наступні: оцінка експертами ступеню соціальної адаптованості дитини, їх думка щодо відповідності рівня досягнень у навчанні здібностям учня, характеристика сімейної ситуації дитини та успішність її в сфері спілкування.

Критерії оцінки рівня сформованості показників рефлексії у дітей молодшого шкільного віку були визначені нами на основі узагальнення результатів опитування експертів. Були визначені п'ять показників рівня розвитку рефлексії, що оцінювалися в балах: «5» – показник сформований, «4» – показник сформований, але не завжди проявляється, «3» – показник сформований частково, поведінкові прояви не стабільні; «2» – показник в стадії формування, проявляється рідко; «1» – показник не сформований.

На основі оцінок трьох експертів та їх математичної обробки ми виокремили три рівні розвитку рефлексії у дітей:

1 - 5 бали – низький. Дитина не завжди може висловитися про свої особливості, практично ніколи не зважає думку інших, будуючи свою поведінку, слабо або взагалі не сформовані навички розуміння своїх емоційних станів.

6 - 10 балів – середній рівень. Сформовані показники усвідомлення своїх особливостей, дитина здатна скоординувати свої дії з діями інших дітей. На більш високому рівні сформовані показники навичок до аналізу власних психічних станів. Дитина не завжди може пояснити свій стан, поведінку. При оцінці себе акцент робить лише на позитивні моменти.

11 - 15 балів – високий рівень. Дитина здатна добре усвідомлювати свої особливості, оцінюючи не тільки хороші, але і погані вчинки, не тільки успіх, але і невдачі. Зважає на думку інших і з урахуванням цього будує свою поведінку. Дитина має навички усвідомлення своїх емоцій і здатна проаналізувати власний психічний стан.

Кількість балів, набраних дитиною за опитуванням експертів (педагогів та психолога) є показником рівня сформованості рефлексії, відповідно до визначених нами вище рівнів.

Для оцінки прагматичної валідності нашої методики ми застосовували кількісний показник. Для обчислення кількісного показника — коефіцієнта валідності — ми зіставляли результати, отримані при застосуванні методики, з даними, щодо тих же осіб, отриманими за зовнішнім критерієм. При цьому ми використовували коефіцієнт лінійної кореляції по Пірsonу.

Практика показує, що для розрахунку валідності випробовуваних не повинно бути менше 50. У нашому дослідженні взяло участь 65 молодших школярів. Величина коефіцієнта валідності складала 0,76 (при $p < 0,05$), тобто коефіцієнт валідності був статистично значущий.

Відповідно до результатів емпіричного дослідження, нами було з'ясовано, що в разі високого рівня особистісного розвитку дітей кількість слів, що означають дії, думки, почуття певним чином збалансовані. У молодших школярів з високим рівнем рефлексії переважають слова, що означають думки або думки й почуття. У дітей з низьким рівнем особистісного розвитку (а отже й рефлексії), практично всі слова означають дії.

Третя найважливіша психометрична властивість тесту — його репрезентативність. Як ми вже зазначали, методика «Баланс самосвідомості» не претендує на тест, проте ми перевірили її ще й на репрезентативність. Згідно з визначенням, репрезентативність — це відповідність тестових норм вибірки стандартизації тестовим нормам тієї популяції, на якій застосовується тест [2]. Розуміння сенсу цієї вимоги до тесту допомагає правильно враховувати обмеження в сфері

застосування тесту, оскільки будь-які тестові висновки при використанні статистичних тестових норм є відносними. Вони залежать від тієї вибірки, на якій проводилася стандартизація тесту. Те, наскільки вибірка стандартизації дозволяє застосовувати тест на широкій популяції, називається репрезентативністю тестових норм. Перевірка репрезентативності тестових норм здійснюється за допомогою аналізу розподілу частот тестових балів. Один з універсальних підходів передбачає порівняння розподілів, побудованих для двох випадкових половин вибірки. В ході апробації методики «Баланс самосвідомості» ми порівняли бали, що були отримані на двох випадкових половинах вибірки молодших школярів. Два цих розподілу виявились практично тотожними. Отже, можна стверджувати про репрезентативність отриманих нами норм.

В ході емпіричного дослідження були визначені такі нормативні показники: (див. Таблицю 1.)

Таблиця 1

Співвідношення показників контент-аналізу результатів застосування методики «Баланс самосвідомості», що були переведені у бали.

Оцінка в балах	Дії (у відсотках)	Думки (у відсотках)	Почуття (у відсотках)
Оцінка 1 бал	82	10	8
Оцінка 2 бала	69	17	14
Оцінка 3 бала	56	24	20
Оцінка 4 бала	43	30	27
Оцінка 5 балів	40	35	25

На основі представлених показників були визначені три рівні збалансованості самосвідомості молодших школярів: низький (оцінка 1 бал), середній (оцінка 2-3 бали), високий (оцінка (4-5 балів).

Підводячи підсумки застосування опису методики «Баланс самосвідомості» можна констатувати, що результати її апробації виявилися цілком задовільними. Таким чином, зазначена методика має кількісні показники, тому є можливість застосовувати кореляційний аналіз в ході співставлення цих результатів з показниками інших опитувальників вимірювання ступеню розвитку рефлексії.

Список використаних джерел:

1. Барцалкина В. В. Внутренний диалог как ведущая форма развития самосознания личности в подростковом возрасте // Общение и диалог в практике обучения, воспитания и психологической консультации. М., – 1987. – С. 34-37.
2. Бодалев А. А., Столин В. В. Общая психодиагностика. - СПб.: Изд-во «Речь», 2000. - 440 с.
3. Брушлинский А. В. Проблема субъекта в психологии // Психологический журнал. -1999 Л.Т. 12. - № 6. – С. 3-41.
4. Новиков П. В. Особенности развития рефлексии у учащихся младших классов // Современные проблемы психолого-педагогических наук. Вып. 7 / Межвузовский сборник научных трудов. - Саранск, 1996. – С. 71-74.
5. Спиркин А. Г. Сознание и самосознание. М.: Политиздат, 1972. – 303 с
6. Фетискин Н. П., Козлов В. В., Мануйлов Г. М. Социально-психологическая диагностика развития личности и малых групп М.: Изд-во Института Психотерапии, 2002. — 490 с.
7. Цукерман Г. А., Венгер А. Л. Психологическое обследование младших школьников.
8. Чепелева Н.В. Соціально-психологічні чинники розуміння та інтерпретації особистого досвіду: монографія К.: Педагогічна думка, 2008 – 255 с.

Spysok vykorystanykh dzherel:

1. Barczalkina V.V. Vnutrennij dialog kak vedushhaya forma razvitiya samosoznaniya lichnosti v podrostkovom vozraste // Obshhenie i dialog v

praktike obucheniya, vospitaniya i psikhologicheskoy konsul'taczii. M., – 1987. – S. 34-37.

2. Bodalev A.A., Stolin V. V. Obshhaya psikhodiagnostika. - SPb.: Izd-vo «Rech'», 2000. - 440 s.

3. Brushlinskij A.V. Problema sub'ekta v psikhologii // Psikhologicheskij zhurnal. -1999 L.T. 12. - # 6. – S. 3-41.

4. Novikov P.V. Osobennosti razvitiya refleksii u uchashhikhsya mladshikh klassov // Sovremenny'e problemy` psikhologopedagogicheskikh nauk. Vy`p. 7 / Mezhevuzovskij sbornik nauchny`kh trudov. - Saransk, 1996. – S. 71-74.

5. Spirkin A.G. Soznanie i samosoznanie. M.: Politizdat, 1972. – 303 s.

6. Fetiskin N.P., Kozlov V.V., Manujlov G.M. Soczial'no-psikhologicheskaya diagnostika razvitiya lichnosti i maly`kh grupp M.: Izd-vo Instituta Psikhoterapii, 2002. — 490 s.

7. Czukerman G.A., Venger A. L. Psikhologicheskoe obsledovanie mladshikh shkol`nikov.

8. Chepelyeva N.V. Soczi`al'no-psikhologi`chni` chinniki rozumi`nnya ta i`nterpretaczi`yi osobistogo dosvi`du: monografi`ya K.: Pedagogi`chna dumka, 2008 – 255 s.

Maksimov, M.V. Diagnosis of the development of primary school age children's reflection. *The article makes an attempt to diagnose development of reflection at primary school age children. The article shows that early computerization distorts ideas on the structure of activities and inhibits the development of reflection. The effectiveness of special techniques aimed at compensation for insufficient natural development of reflection cannot be determined without corresponding diagnostic techniques. However, such tools are insufficiently developed at the present stage.*

The existing methods studying children's reflection examines only awareness of their actions and their results at learning, mainly at solving of mathematical tasks. It is believed that if a child solves successfully all proposed tasks, makes a classification according to external signs and justifies generalization, it means that he/she has formal reflection. Thus, the emphasis is on the study on reflection in the cognitive sphere. Personal reflection remains out of focus. However, self-awareness as a

component of personality is closely related to reflection. Self-awareness, in the unity with self-knowledge, self-attitude and self-esteem, is formed at a certain level of personal development during socialization. Therefore, reflection is understood by us not only as a mechanism for assessing and ideal choice of a specific action in a situation, but as a mechanism creating behavioural patterns, modelling a lifestyle.

The links between the awareness of one's life space and the development of reflection are clarified. We prove that cognitive, emotional and mental components of children's minds are balanced if they have high personal development. We developed a method studying the development of reflection in its unity with personal maturity.

Key words: reflection, children of primary school age, personal sphere, diagnostics.

Відомості про автора

Максимов Микола Володимирович, кандидат психологічних наук, доцент кафедри психології розвитку факультету психології Київського національного університету імені Тараса Шевченка

Махутов, Mykola V., Ph.D. in Psychology, Associate Professor, Department of Development Psychology Taras Shevchenko National University of Kyiv

E-mail: agorava@ukr.net

УДК: [159.96](#) : 316.6

Максимова Н. Ю.

ПРОФІЛАКТИКА ЕМОЦІЙНОГО ВИГОРАННЯ ПРАЦІВНИКІВ ПЕНІТЕНЦІАРНИХ ЗАКЛАДІВ

Максимова Н.Ю. *Профілактика емоційного вигорання працівників пенітенціарних закладів.* У статті висвітлено проблему профілактики емоційного вигорання працівників пенітенціарних закладів. Показано, що чинники, які обумовлюють деструктивні стани у персоналу установ пенітенціарної системи, можна розподілити на індивідуальні та організаційні. Емпіричне дослідження виявило, що причини емоційного вигорання